

Циганок І. Б.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

КОНЦЕПТ ЯЗИК В УКРАЇНСЬКІЙ І БОЛГАРСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті здійснено спробу схарактеризувати особливості концептуалізації соматичного компонента язик у складі фразеології української та болгарської мов. Концепт формується на основі розгалуженої семантики фразеологічних одиниць, зумовленої внутрішньою формою, що відображає ментальність і світогляд, традиції та обряди, міфи і легенди, побут і спосіб життя, історію й географію українського та болгарського народів. Такій фразеології найбільш характерна національно-культурна маркованість.

Водночас у соматичних фраземах обох мов спостерігаємо аналогії. Подібність образності цих сталих сполук пояснюється запозиченнями та загальними закономірностями, які зумовлюють появу близьких за змістом одиниць. Цим можна пояснити наявність в українській і болгарській фразеології абсолютних фразеологічних відповідників (також без соматизма) та безеквівалентних одиниць.

В українській лінгвокультурі язик переважно ототожнюють з мовленням, дотепністю, балакучістю, влучним словом, мовчанням, дурістю, лихом, нестриманістю, ножем, лезом, бритвою, лопатою, помелом, швидкістю, ворогом, карою, подарунком, а в болгарській – з мовленням, шаблею, сараєм, крикливим ротом. Така семантика виникла на основі метафоричного осмислення, епітетів, порівнянь. Загалом у фразеологізмах та пареміях обох мов домінують негативні значення, рідше виявляються позитивні.

Помітно, що соматичні фразеологізми належать до найдавнішого шару лексики, тому з різних боків відображають життя людей та навколишню дійсність, бо пізнавати довкілля людина почала з себе. Фразеологізми з назвами частин тіла в усіх мовах характеризуються емотивним забарвленням, переосмисленням значення, експресивністю та образністю змісту, етнічною маркованістю, стилістичною різноплановістю і, як відомо, становлять близько третини фразеологічного фонду будь-якої мови.

Ключові слова: фразеологізм, концептуалізація, соматизм, соматична фразеологічна одиниця, національно-культурний компонент, концепт.

Постановка проблеми. Концепти як репрезентанти лінгвокультури певного етносу різнобічно виражають його національну специфіку. На думку І. Голубовської, такі слова належать до абстрактних національно-специфічних мовних знаків, розуміння яких носіями іншої культури ускладнюється своєрідністю того культурно-історичного контексту, що ініціював їх появу в мові» [1, с. 80]. Серед культурологічних концептів частовживаними є соматичні назви типу серце, голова, очі, ніс тощо.

О. Селіванова наголошує, що «в українській етносвідомості стереотипними функціональними властивостями соматизма є: 1) *голова* – предикат фізіологічної та розумової дії, пам'яті, психічних і емоційних станів людини, її поведінки, розумові здібності, життя – смерть; 2) *очі* – спектр зорового сприйняття, знання, спостережливість, досвідченість, кмітливість, знаки людської поведінки, експресивне позначення психоемоційних і фізіологічних станів; 3) *вухо* – слухове сприйняття;

4) *ніс* – підсвідоме, інтуїтивне передбачення, марнославство, уподібнення гострого предмета і т. ін. [11, с. 86].

Фразеологія будь-якої мови, зокрема і соматична, комплексно відображає в своїх ідіоматичних значеннях національну культуру. Г. Онкович з цього приводу пише, що «своїми прототипами фраземи відтворюють звичаї, традиції, обряди, забобони, деталі побуту й культури, природне середовище, в якому жив і живе... народ, своєрідність рослинного і тваринного світу, історичні явища та інші події, притаманні національній культурі» [8, с. 13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних контрастивних студій про концепти-соматизми найбільш поширені наукові розвідки, що присвячені концептуальному поняттю *серце* на матеріалі фраземіки різних мов. Ідеться про праці І. Давиденко [2], І. Голубовської [1], Д. Маркової [6] та ін. Так, І. Давиденко, описуючи означений концепт в українській та польській

фразеології, помітила, що цей номен «один із ключових у слов'янській культурі та ментальності, він певною мірою визначає буття, формує уявлення людей про життєвий шлях, відповідає за чуттєву сферу, репрезентує кордоцентричний світогляд і віддзеркалює внутрішній світ» [2, с. 33].

Вербалізацію концепту *голова* в українських та хорватських фразеологізмах на позначення мисленневих процесів вивчають А. Дуганджич та Л. Петровська. Зокрема, ними спостережено, що «уявлення про голову як найважливішу частину людського тіла наявне чи не в усіх культурних традиціях. Голова вважається своєрідною святинєю, що знайшло відображення в численних ритуалах і віруваннях; голова має форму кулі – найдосконалішого тіла, звідки виходить ідея про уподібнення голови з цілим всесвітом» [4, с. 121].

І. Денисенко, дослідивши соматичну англійську та українську фраземіку з компонентом *рука*, виявила, що означені ФО «мають відповідники в обох мовах, однак не всі, деякі все ж є безеквівалентними, тому перекладаються за допомогою асоціацій. Лексема *рука* у складі соматичної фразеологічної одиниці відіграє практично універсальну роль – вживається з різними значеннями. Серед них найбільш регулярні ті, які називають дію, соціальні та особисті стосунки, фізичний і психічний стан людини, місцезнаходження і т. ін. [3].

В. Хмара у низці наукових розвідок [13; 14; 15] здійснила контрастивний аналіз фразеологічних одиниць з соматичними компонентами *ніс*, *вуха*, *язик* у деяких західногерманських та східнослов'янських мовах. Обравши зіставний і лінгвокультурний аспекти для дослідження, авторка виокремила спільні та відмінні риси у різноструктурних мовах, з'ясувала через взаємозв'язок мови і культури, як «віддзеркалюються у ФО певного етносу специфічні культурні традиції, відмінності в соціальному та історичному розвитку країн, географічне положення, побут і т. ін.» [15].

Тож, окремих зіставних студій соматичної української і болгарської фразеології не так багато [16] і зовсім немає порівняльних досліджень про концептуалізацію соматизмів у складі ФО цих мов.

Постановка завдання. Мета нашої наукової розвідки полягає у з'ясуванні особливостей концептуалізації соматизму *язик* в українській та болгарській фразеології.

Виклад основного матеріалу. Слововжиток найменувань частин тіла у складі стійких сполук учені пов'язують з освоєнням людиною навколиш-

нього світу. Особлива значущість у номінаційних процесах соматизмів зумовлена антропоморфізмом аналогізації предметного світу у свідомості людини.

Серед доволі частотних соматичних компонентів, концептуалізованих у фразеології і водночас не досить описаних у лінгвістичних працях, є номен *язик*. Це стосується обох досліджуваних нами мов.

В українській лінгвокультурі, за словами В. Жайворонка, *язик* прийнято тлумачити як «рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребтових тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати і ковтати їжу, визначає її смакові якості; також орган мовлення людини» (кажуть: *язик* має і коняка та не балака) [5, с. 660]. У тлумачному словнику болгарської мови подано близьке за змістом пояснення [18].

В ході порівняння ФО з нашої вибірки виявлено, що означене концептуальне поняття в українській та болгарській фразеології має такі значення:

– ‘дотепний’: укр. гострий на *язик* і болг. острий на *езика* [9, с. 88];

– ‘той, хто хоче сказати, але не може пригадати’: укр. на моїм *язику* крутиться (на *язиці* крутиться) і болг. на *езика* ми се врти [9, с. 200];

– ‘хтось занадто балакучий’: укр. *язик* розв'язується; *язик* як помело; (мати) довгий *язик*; лепетливий *язик* і болг. разв'яжа *език* и разв'ржа си *езика* [9, с. 328]; уста като хамбар; имам голяма уста; устата ми с голяма; устата ми са като кречетало [9, с. 329]; (помітно, що частина болгарських відповідників має інший соматизм – рот, порівняймо, рот, як сарай; великий рот; мій рот великий, крикливий); а болгарський відповідник имате дълъг *език* використовують на позначення досвідченої людини [16, 159];

– ‘важко вимовити’: укр. *язик* (*язика*) зламаєш (зломаш) і болг. чупя (кълча) *език* и чупя си (кълча си) *езика* [9, с. 328], дослівно: ламати *язика*;

– ‘не наважуватися, соромитися’: укр. *язик* не повертається (не піднімається) і болг. не ми се обръща *езикът* [9, с. 328], тобто втратити дар мови;

– ‘влучно, дотепно говорити’: укр. *язик* підвішений; гострий *язик*; клепаний на *язик*; *язик*, як бритва і болг. с *езика* си (с устата си) звезди снемам; не съм вързан в *езика* [9, с. 328] (в перекладі: з *язика* (уст) зірки знімати);

– ‘дуже хотіти поговорити, щось розповісти’: укр. *язик* свербить; висіти на *язиці* і болг. сърби ми *езикът* [9, с. 328];

– ‘говорити безупинно і щось недоречно; вести пусті розмови’: укр. молоти (теліпати) язиком, як собака хвостом [власні спостереження]; клепати язиком, чесати язика, плескати язиком, точити брехні, травити баланду, точити язики і болг. чеша си езика, приказвам празни приказки, приказвам на вятъра (на халос), говоря на вересия (на аба), дрън, дрън та пляс [9, с. 300];

– ‘мовчати’: укр. прикусити язика і болг. прехапя / прехапвам език [9, с. 255].

За словами В. Жайворонка, «на основі отожднення язика з мовленням в українській лінгвокультурі постають фразеологізми молоти, лепетати, вихати, плести, пятакати, торохтіти, теліпати язиком, розпускати язик, які є основою для метафоричних висловлень на означення надмірного говоріння (звичайно такого, що призводить до негативних наслідків...» [5, с. 660–661]. Болгарські відповідники цих фразеологізмів теж засвідчують базову семантику мовлення, що виникла на основі метафоричного осмислення.

За нашим спостереженням, найбільший вияв національної маркованості притаманний пареміям, котрі відображають світогляд українського і болгарського народів, їх культуру, свята, звичаї, історію, побут. Усе це слугувало утворенню внутрішньої форми таких ФО та формуванню етнофразем різного типу.

Як свідчать приклади прислів'їв та приказок у обох мовах, значна частина таких сталих одиниць використовується зі специфічним переважно негативним маркуванням, рідше – позитивним. Українські фраземи з соматизмом *язик* є або безеквівалентними в болгарській фраземіці, або а серед болгарських відповідників немає соматизма *язик*, порівняймо:

– ‘дурість’: укр. дурний язик попереду розуму біжить; дурний язик – голові не приятель; у дурня язик попереду ніг біжить [10]; болг. (еквівалента не вивлено);

– ‘невитриманість, безконтрольність’: укр. чоловік має два вуха, щоб багато слухав, а один язик, щоб менше говорив; язик без кісток, що хоче, те й меле [10]; болг. (відповідника не виявлено);

– ‘лихо, горе’: укр. млин меле – мука буде, язик меле – біда буде [10] і болг. език без кости може да счупи кости (букв. язик без кісток кістки зламати може);

– ‘поспішай не сказати, а зробити’: укр. не спіши язиком, квапся ділом і болг. който бърза бавно, ще стигне далеч [10] (болгарський відповідник не має соматизма);

– ‘(як) ніж’: укр. гірше болить від язика, як від ножа; гляди, щоб своїм язиком сам себе не зарізав [10]; болг. (еквівалентів не виявлено);

– ‘бритва/шабля’: укр. гостра на язик; язик, як лезо, бритва і болг. езикът на жената е по-остър от турска сабя (дослівно: язик жінки гостріший від турецької шаблі) [10];

– ‘швидко, виснажливо’: укр. бігати висолопивши язика і болг. (бягам, тичам) с изплезен език [9, с. 60];

– ‘неробство’: укр. язиком вихати – не ціпом махати; одне – творити язиком, а друге – перти плуга [10]; болг. (еквівалентів не виявлено);

– ‘подарунок і кара’: укр. гострий язик – дарування, довгий язик – покарання [10] і болг. (відповідника не виявлено);

– ‘мовчання’: укр. з базіками тримай язик за зубами [10] і болг. (відповідника не виявлено);

– ‘ворог’: укр. язик мій – ворог мій; язик – мій найтяжчий ворог і болг. езикът ми е мой враг [10];

– ‘перш подумай, щоб не наговорити лишнього’: сім раз поверни язиком, перш ніж сказати; так зав’яже вузла язиком, що не розв’яже й зубами [10]; болг. (відповідників не виявлено);

– ‘розпитавши все дізнаєшся’: укр. язик до Києва доведе, а в Києві заблудить [9, с. 661] (загальновідомо, що ця приповідка постала на основі легенди про киянина, який заблукав у степу і потрапив у полон до половців; на питання, звідки він, відповів, що з Києва, та при цьому так розхвалив місто, що половецький хан вирішив завоювати Київ. А балакуна прив’язав за язик до хвоста свого коня і таким чином привів до міста [17]; болг. (еквівалента не зафіксовано).

В українських фразеологізмах виявлено такі традиційні епітети до соматизма *язик* – довгий, гострий, злий, дурний, медовий, тихий, без кісток; в болгарських ФО – гострий, злий, жіночий; а також порівняння – укр. помело, лопата, млин, лезо, бритва, дарування, покарання; болг. – турецька шабля, сарай, крикливий рот.

Як свідчать приклади, концептуалізація соматичного компонента, зокрема й номена *язик* у складі фраземіки української та болгарської мов, виникає на основі розгалуженої семантики ФО, що постає з внутрішньої форми сталих одиниць, у котрій віддзеркалюються світогляд і ментальні особливості, народні ігри і свята, обряди і традиції, казки і легенди, побут і спосіб життя українського та болгарського народів. Саме з цієї причини такій фразеології значною мірою притаманна національно-культурна маркованість.

Водночас у фраземах досліджуваних мов помітні численні аналогії. Збіг образності соматичних фразеологізмів пояснюється не тільки запозиченнями, але й загальними закономірностями, які спричиняють виникнення близьких за змістом одиниць. Все це свідчить про факти наявності в українській і болгарській фразеології як цілковитих відповідників (інколи відповідників без соматизма), так і безеквівалентних одиниць.

Висновки дослідження і перспективи подальших пошуків. Усе вищевикладене свідчить, що концепт *язик* в українській та болгар-

ській фразеології має чимало спільних концептуальних ознак. Різниця виявляється у внутрішній формі фразем з соматизмом *язик/език*, що реалізується на основі метафори, епітета, порівняння. В ході зіставлення виявлено переважно негативну та позитивну конотації фразеологізмів, які відображають металітет, тип мислення, культуру, традиції, історію, спосіб життя обох народів.

Подальше студювання означеної теми пов'язуємо з вивченням діалектної української та болгарської фразеології полімовного регіону Придунав'я.

Список літератури:

1. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. К.: Логос, 2004. 284 с.
2. Давиденко І. Ю. Концепт 'серце' в мовній картині слов'ян (на матеріалі української та польської фразеології). URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27333/Davydenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. Денисенко І. Особливості соматичних фразеологізмів: концепт «hand» в англійській та українській мовах. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: Мовознавство. 2014. Вип. 1 (23). С. 77-82. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7705/1/Denysenko.pdf>
4. Дуганджич А., Петровська Л. Фразеологізми з компонентом-соматизмом «голова» на позначення мисленневих процесів у хорватській і українській мовах. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. 2020. Вип.1 (43). С. 121-126.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
6. Маркова Д. С. Компонент *серце* у фразеологізмах на позначення почуттів людини (на матеріалі української, польської, англійської та німецької мов). *Магістеріум. Мовознавчі студії*. 2017. Вип. 66. С.60-64. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1fa99937-37b4-4e2d-a492-2c371c2eb688/content>
7. Мізін К. І. Системні маркери компаративної фразеології крізь призму зіставлення. *Мовознавство*. 2009. № 5. С. 60-70.
8. Онкович Г. Фразеологізми як національно-культурний компонент українознавства. *Дивослово*. 1994. № 9. С. 12-16.
9. Потапенко-Калоянова К. Українсько-болгарський фразеологічний словник. Київ: СМІЛ, 2011. 374 с.
10. Прислів'я та приказки – узагальнена пам'ять народу. URL: <https://naurok.com.ua/prisliv-ya-ta-prikazki-uzagalnena-pam-yat-narodu-116337.html>
11. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). К.–Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
12. Скрипник І. Ю. Соматичні фразеологічні одиниці із значенням інтерперсональних відносин: структурно-семантичні та функціональні характеристики: дис. канд. філол. наук: 10.02.04. Львів, 2009.
13. Хмара В. В. Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом *ніс* в східнослов'янських та західногерманських лінгвокультурах: зіставний аспект. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці: Видавничий дім «Родовід». 2014. С. 280-289.
14. Хмара В. Фразеологізми з соматичним компонентом *вухо* східнослов'янських та західногерманських мов: зіставний аспект. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія: Філологічна. 2015. Вип. 51. С. 342-345. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/4710/1/130.pdf>
15. Хмара В. В. Констративний аналіз фразеологічних одиниць з соматичним компонентом *tongue, zunge, язык, язык* в західногерманських та східнослов'янських мовах. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства: Збірник наукових праць*. Хмельницький: ФОП Бідюк Є.І., 2016. Т. 3 (Р–Я). С. 190-197. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/28075/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C.pdf>
16. Циганок І.Б., Павленко Г.І., Фразеологізми з компонентом соматизмом в українській, болгарській та англійській мовах. *Філологічні діалоги: Збірник наукових праць*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2019. Вип. 6. С. 155-163.

17. Язик до Києва доведе, або після дощюку в четвер. URL: https://tsybulianskbigmirnet.blogspot.com/2012/03/blog-post_17.html

18. Съвременен тълковен речник на българския език с приложения. София: Елпис. 1995. 1005 с.

Tsyganok I. B. CONCEPT TONGUE IN UKRAINIAN AND BULGARIAN PHRASEOLOGY

The article attempts to characterize the peculiarities of the conceptualization of the somatic component tongue as part of the phraseology of Ukrainian and Bulgarian languages. The concept is formed on the basis of the extensive semantics of phraseological units determined by the internal form, which reflects mentality and worldview, traditions and rituals, myths and legends, everyday life and lifestyle, history and geography of Ukrainian and Bulgarian people. Such phraseology is most characterized by national and cultural marking.

At the same time, we observe analogies in the somatic phrasemes of both languages. The similarity of imagery of these stable compounds is explained by borrowings and general regularities that lead to the appearance of units close in meaning. This can explain the presence of absolute phraseological equivalents (also without somatism) and non-equivalent units in Ukrainian and Bulgarian phraseology.

In Ukrainian linguistic culture, the language is mostly identified with speech, wit, talkativeness, exact statement, silence, stupidity, misfortune, intemperance, knife, blade, razor; shovel, broom, speed, enemy, punishment, gift, and in Bulgarian – with speech, saber, barn and loud mouth. Such semantics arose on the basis of metaphors, epithets, comparisons. In general, negative meanings dominate in idioms and proverbs of both languages, positive ones are less common.

It is noticeable that somatic phraseological units belong to the oldest layer of vocabulary, therefore, they reflect the life of people and the surrounding reality from different sides, because a human began to learn about the environment from himself. Phraseological units with the names of body parts in all languages are characterized by emotional coloring, reinterpretation of meaning, expressiveness and imagery of content, ethnic marking, stylistic diversity and, as is known, make up about a third of the phraseological fund of any language.

Key words: phraseological unit, concept, conceptualization, somatism, national and cultural component.